

HAMAR ANNA

„ITT... MEZŐGAZDASÁG...?!“ BIRTOKSZERKEZET ÉS AGRÁRSZEREPLŐK EGY NEM AGRÁRJELLEGŰ TÉRSÉGBEN

Bevezetés

A főváros és Tatabánya vonzásában elterülő térség mezőgazdaságát a huszadik században a térben eltérő gazdálkodási kultúra, a nagy- és kisbirtok kettősége, valamint a két város ipari fejlődésének dinamikája, a lakosság megélhetésében játszott szerepe határozta meg. A szocialista nehézipar, a szénbányászat összeomlása okozta sokkot a külföldi tőke beáramlása, a külföldi és multinacionális vállalkozások betelepülése követte a kedvező közlekedéscsoporthoz fekvésű térségbe és tágabb környezetébe. Térségünk az átalakult piacgazdaság legfejlettebb régióiba ágyazódik be, ahol az ipar és a szolgáltatás a gazdaság húzóereje. A gazdaságra közvetlenül ható térbeli folyamatok mellett fontos szerepet játszik a nagyvárosokhoz (főváros és megyeközpontok) kapcsolódó szuburbanizáció, a városi népesség kiáramlása, a lakosság vidékhez kapcsolódó értékeinek, elvárásainak változása.

Esettanulmányunkban arra keresünk választ, hogy a fejlett gazdasági régióhoz tartozó és a két nagyváros által határolt térségben az agrárgazdasági átalakulás milyen új szerkezet kialakulását eredményezte és milyen hatással volt a vidék átalakulására. Írásunk alapjául az a 45 interjú szolgál, melyeket termelőkkel, üzemek vezetőivel, polgármesterekkel, az agrárérdekképviselő és a vidékfejlesztő szervezetek képviselőivel készítettünk. Az elemzéshez felhasználtuk a rendelkezésre álló agrárösszeírások, népszámlálások adatai mellett az MVH honlapján közzétett támogatási adatsorokat is. Az adatokat tartalmazó F1–F4. táblázatok a tanulmány *Függelékében* találhatóak.

A térség és a földhasználati viszonyok

A térség népesedési folyamatai

A három megye – Pest, Fejér, Komárom-Esztergom – találkozásánál, a Gerecse és Vértes hegységek között fekvő és a Zsámbéki-medencét is érintő településcsoport nem alkot homogén közigazgatási egységet. A térség demográfiai adatai lásd a *Függelék* F1. táblázatában. A Tatabányai járás települései mellett a településcsoportba soroltuk az Esztergomi járás két települését (Máriaalom és Sárísáp), melyek történelmileg és gazdaságilag

is kapcsolódtak a megyeközpontra szervezett járáshoz, valamint a Budakeszi járás három, a fővárosi agglomeráció szélén, a Zsámbéki-medencében fekvő települését is. A települések közös vonása a kedvező közlekedéscélrajzi fekvés, az autópályák közelsége, a főváros, illetve a megyeközpont (Tatabánya) könnyen elérhető munkahelyei.

A térség a kialakult piacgazdaság legfejlettebb régióihoz tartozik, a települések közlekedéscélrajzi fekvése dönti el, hogy a közeli városok (Budapest, Tatabánya, Esztergom, Oroszlány, Bicske) közül melyik települést részesítik előnyben a munkavállalók. 2011-ben az aktív keresők országos átlag felett dolgoztak az iparban, különösen a Tatabánya közeli településeken élők találtak munkát a megyeközpont ipari parkjában, míg a hagyományosan a főváros vonzásában megülő települési körben országos átlagot meghaladó arányban választották a szolgáltatási szektor munkahelyeit. Az erdő- és mezőgazdaság megélhetésben betöltött szerepének súlytalanságát jelzi, hogy az aktív keresők 2,9 százalékát foglalkoztatják az agrárüzemek, valamint az élelmiszeripari vállalatcsoport és az erdőszet.

Az elmúlt fél évszázad alatt a 30 ezer lelket számláló térség (Tatabánya nélkül) lakosságának száma folyamatosan emelkedett. Az ezredforduló után a népességszám növekedését a térségen kívüli településekről való beköltözés biztosította, mely a negatív természetes szaporodás kedvezőtlen hatását is ellensúlyozta. A népességmozgást és -gyarapodást nemcsak a kedvező gazdasági környezet generálta, hanem a szuburbanizációs folyamat is. A kilencvenes években elindult fővárosi szuburbanizáció térbeli terjeszkedése nem érintette térségünk fővároshoz legközelebb eső községeinek területét. Az önkormányzatok településrendezési tervükben nem engedélyeztek lakópark jellegű ingatlanfejlesztéseket, megtartva a települések vidéki, falusi jellegét. A kiköltözésnek nem állt ellen Zsámbék, és az agglomeráción kívül, annak határán fekvő falvak (Szomor, Gyermely). A távolság ellenére Zsámbékot választó magas státuszú, sokgyerekes fővárosi vagy főváros környéki suburb településekről érkező családok nem lakóparkban koncentráálódtak, előnyben részesítették a város régi központját, melynek öreg épületeit vásárolták meg és újíttatták fel. Az önkormányzati parcellázások iránt már jelentősen kisebb volt az érdeklődés, csak Szomor Kakk-hegy közeli telkei épültek be teljesen.

A fővároshoz kapcsolódó szuburbanizációnál jelentősen erősebb volt a megyeközpontról kiáramlás a hegyvidéki falvakba. A Vértes oldalában megülő Várgesztest szívesen választották lakóhelyül a városban dolgozó tatabányai fiatal családok, és Vértessomló „üdü-lőfaluja” is vonzotta a fiatalokat, azonban a fő célterületnek a megyeközpontról határos Vértesszőlős bizonyult. A falu határában emelt lakóparkok benépesedésével ugrásszerűen megnőtt a település lakosságának száma, de a városi panellakásokból kiköltöző, fiatal családok továbbra is a megyeközponthoz kötődnek, a lakóparkok alvóvárosként, a falvak a megyeközpont kertvárosaként funkcionálnak.

Történeti áttekintés

A térség mezőgazdasági szerkezetének, mezőgazdálkodási kultúrájának eltérő térbeli jegeit tükrözik az 1935. évi üzemszerkezeti összeírás adatai. Az Esterházy és a Sándor-Metternich családok uradalmi és a középbirtokok (pl. Konkoly Thege család) határozták

meg a tatabányai kistérség területét, míg a Zsámbéki-medencét a főváros piacaira termelő (tejtermék, gyümölcs) kisgazdaságok jellemezték. Az agrárszerkezet, valamint a gazdálkodási kultúra térbeli kettőségét a szövetkezetek oldották fel, részben a szervezeti összevonásokkal, melynek eredményeként a nyolcvanas évekre kialakultak a több települést át-fogó, a térség határait átlépő mamutszövetkezetek, részben a gyümölcs- és szőlőkultúra újraélesztésével, a telepítések elindításával. Hasonló folyamat ment végbe a volt uradalmi földekre alapított állami gazdaságban is, melynek területi növekedését a térséget övező gyengébb állami gazdaságok kerületeinek bekebelezése biztosította.

Az 1980-as években a 6 szövetkezethez 24 település tartozott, és több mint 4000 fő számára biztosított foglalkoztatást. A szervezetek tevékenységszerkezetében az országos és a megyei átlagot is jelentősen meghaladó súllyal szerepeltek ipari jellegű tevékenységek. A skála a kialakuló informatikától, az elektronikai ipar számára dolgozó NYÁK üzemtől, a bérigalvanizálástól (Sárisáp), az ásványkitermelésen és setup szervizelésen (Zsámbék Páty központtal) keresztül a műanyag fröccsöntésig (Gyermely) terjedt, de megjelent a feldolgozás vertikumának részleges vagy teljes kiépítése is (Tök: vágóhidak, borászat, Környe: takarmánykeverés, vágóhidak, Gyermely: szárasztészta-gyártás) (lásd *Függelék*, F2. táblázat).

A szövetkezeti vagyon kötelező nevesítése¹ nemcsak a tulajdonosi szerkezet változását indította el, hanem gyökeres átalakuláshoz vezetett a szervezeti struktúrában is. A szervezeti átalakulással a tagi érdekellentétek szétfeszítették a szervezeti kereteket térségen kívüli települési csoportok kiválásával (Páty, Sárisáp), a holdingszövetkezettől önállósodással (Tök) (Váradai 1998), melynek eredményeként a szövetkezetek utódszervezetei jóval kisebb vagyonnal folytathatták tevékenységüket. A zsámbéki szövetkezet kivételével valamennyi utódszervezet a részvénytársasági formát részesítette előnyben, azonban döntés a vállalkozás formájának megváltoztatásáról szervezetenként eltérő időben született. A nyolcvanas évek végére a szárasztészta-gyártás teljes vertikumát kiépítő gyermelyi szövetkezet még az átalakulási törvény megszületése előtt, az országban elsők közt alakult át szövetkezeti részvénytársasággá 1990-ben, hogy vagyonát egybetartsa. Utolsónak a környei szövetkezet legnagyobb üzletrésszel rendelkező tulajdonosai választották a társas vállalkozási formát, 2006-ban. Az átalakult szövetkezetek közül csak a sárisápi került felszámolásra, mely vagyonának jelentős részét elvesztette az átalakuláskor, és a gyenge szövetkezet üzletrészét a gyermelyi részvénytársaság vásárolta meg. A szervezeti és tulajdonosi változások, mozgások még évezredünkben is tartottak, melyben szerepet játszott a tulajdon koncentrációja és az elindult fejlesztések (Tök), a meghatározó részvényesek egy csoportjának kiválása, vagyonkivitele (Környe) vagy új tulajdonos megjelenése (Vértesszőlős).

A nagyüzemi kör legnagyobb vesztese a szerteágazó tevékenységszerkezettel, tekintélyes ingó és ingatlan vagyonnal, valamint 2300 alkalmazottal rendelkező Környi Mezőgazdasági Kombinát volt, mely a kilencvenes évek elején – hasonlóan a többi állami gazdasághoz – részvénytársasággá alakult. Az állami támogatás elvesztésével, az értékesítési csatornák szűkülésével, eltűnésével a helyzete meggyengült, amin a privatizáció

¹ 1992. évi II. törvény a szövetkezetekről szóló 1992. évi I. törvény hatálybalépéséről és az átmeneti szabályokról (átalakulási törvény)

sem segített. Az Agráripari Rt. új tulajdonosai leépítették a gazdaságtalannak ítélt termelési ágazatokat, az állatállományt és az ingatlan vagyont értékesítették. Az rt. átalakult vagyongazdálkodóvá, nem végez termelést, eladatlan ingatlanjainak hasznosításával foglalkozik (Órszigethy 2006, Csete 1998).

Az utódszervezetek átalakulásával és helyzetük stabilizálásával kialakult nagy- és középüzemi szerkezetet csak tovább erősítette a kilencvenes évek második felétől megjelenő és még évtizedünkben is bővülő családi gazdaságok vékony csoportja, melynek tagjai nem, vagy csak közvetve kapcsolódtak a szocialista nagyüzemekhez.

A megváltozott üzemi struktúra mellett az agrárszereplők feltűnően alacsony száma mutatja az átalakulás másik sajátosságát. Az átalakulás kezdetén a mező- és erdőgazdaság 4354 fő számára nyújtott megélhetést – az összes foglalkoztatott 10 százaléka –, egy évtized alatt számuk 778 főre csökkent, a foglalkoztatottak közel 80 százaléka lépett ki az ágazatból.² A főváros és a megyeközpont munkahelyei felszívták az átalakulással vagy a termelés racionalizálásával állástalanná vált munkaerőt, így sosem alakult ki az a nyomasztó agrár-munkanélküliség, mely különösen a kilencvenes években általában jellemezte a vidéket. Nem jött létre a mezőgazdasági termelésbe beszorult, megfelelő tőke, kapcsolat és szaktudás nélkül, kényszerből termelést folytatók csoportja. A kis területű gazdaságok termelése a jövedelem kiegészítését szolgálja és nem a család megélhetésének kizárólagos forrása.

A birtokszerkezet

Annak ellenére, hogy mikrotársasági szinten egyedi sajátosságok alakultak ki az elmúlt két évtized alatt, a térség egészének birtokszerkezetében *a nagyüzem földhasználatának továbbélése figyelhető meg*: a művelt terület felét a gazdaságok 1,5 százaléka birtokolja (lásd *Függelék, F3. táblázat*). A Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (MVH) adatai alapján készült statisztika három, 1000 hektár feletti társas vállalkozás jelenlétét mutatja, azonban földhasználatra gyakorolt befolyásuk erősségét csak hatványozza, hogy nem versenytársak, hanem egyetlen szervezet – a Gyermelyi Zrt. – leányvállalatai. A középüzemek (100–1000) földhasználatát mondható még jelentősnek, különösen a 100–300 hektár kategóriában. A családi gazdaságok, egyéni vállalkozások és a családi tulajdonban lévő társas vállalkozások földbirtoklását tükrözi a statisztika, azonban a kavalkád mögött sokkal kevesebb önálló üzem létezik, így a hozzájuk kapcsolódó területek is kevesebb agrárszereplő (család) kezében koncentrálnak: hasonlóan a nagyüzemhez, az eltérő jogi formákhoz kötődő terület használatát egységes üzemként kezelik a családok. A középüzemi földhasználat jelentősen koncentráltabb, mint az a statisztikai adatokból várható, és az erős középüzemek 500–600 hektáros területen működnek.

A duális birtokszerkezet másik pólusára az elaprózott birtokok magas aránya jellemző. Az 50 hektárnál kisebb terület alkotja a földek egytizedét, melyet a gazdaságok több mint 80 százaléka művel. Nem kétséges, hogy a kisbirtokok nem a megélhetés elsődleges forrá-

² Ne feledjük, hogy az 1990. évi népszámlálás adatai mezőgazdasági foglalkoztatottként tüntetik fel a melléküzemágakban dolgozókat is.

sai, hanem a háztartás jövedelmének kiegészítésére szolgálnak, nem ritka, hogy a művelést nem a birtok bejegyzett gazdálkodója végzi, ő csak a területalapú támogatást kapja meg. A zsámbéki mikrotérségben az elaprózott birtokszerkezet elsősorban nem a szántókat és gyepeket takarja, hanem a szövetkezeti szőlő- és gyümölcsültetvények magántulajdonba került parcelláit.

További jellegzetessége térségünknek, hogy földhasználata nem zárt, nem csak térségi székhelyű gazdaságok művelik a földeket, igaz, a térségben regisztrált üzemek területei is átnyúlnak a térség-, de még a megyehatárokon is. Ennek okait a földrajzi fekvésben – három megye határán –, a privatizált állami gazdaságok és az állami tulajdonú földterületek térbeli elhelyezkedésében, valamint az üzemek területi terjeszkedésében találjuk meg.

A térség birtokszerkezetének főbb sajátosságait csak még jobban kiemeli az országos összehasonlítás. A duális földhasználat jellemzi az országos struktúrát is, de kiegyenlítettebb, mint a térségé. A 100 hektár alatti gazdaságok területe térségünkben sokkal jobban elaprózott, mint az országos átlag, közel azonos arányú szereplő mellett az országban a mezőgazdasági terület 39 százalékát művelik, míg vizsgálati terepünkön csak 20,6 százalékát. Az elaprózottsággal szemben erősebb koncentrációs folyamatra utalnak a közép- és nagyüzemek birtoknagyságai: az országos átlagnál közel kétszer több gazdaság működik 100 hektárnál nagyobb területen, és a föld 79,4 százalékát birtokolják, szemben az országos 60,6 százalékos értékkel (lásd *Függelék*, F4. táblázat).

A kilencvenes évek második felére a gyökeres üzemszervezeti és tulajdonviszonyokban bekövetkezett változásaival kialakult szerkezet belesimult a dunántúli megyék nagy- és középüzem meghatározottságú földhasználatába, és nemcsak a Komárom-Esztergom megyei területek, hanem a zsámbéki mikrotérség települései is (Kovács–Kovács–Bihari 1998).

A nagyüzem birtoknövelési stratégiája

A térség földhasználatát, a bérleti piacot és nem utolsósorban a különböző szereplők stratégiáit a térség egyetlen nagyüzemének, a több mint 7000 hektárt művelő gyermelyi részvénytársaság törekvései és a földbérleti piacon való terjeszkedése, birtokgyarapítási eszköztára határozza meg. Már a kilencvenes évek fordulóján a szervezet nem mezőgazdasági üzemként, hanem élelmiszeripari vállalként határozta meg önmagát, mely a nyolcvanas évek végére kiépítette és kontrollálta a száraztészta-gyártás teljes vertikumát. A földtulajdonban és használatban bekövetkezett változások részben veszélyeztették a termékpálya legfontosabb elemének, a nyersanyag előállításának biztonságát, részben okos politika mellett lehetőséget is kínáltak a földterület jelentős növekedésével az üzletágak (malomipar, tojástermelés) termelési volumenének emelésére, a rendelkezésre álló kapacitások kedvezőbb kihasználására.

A szervezet birtoknövelésének első szakaszát az átalakulás előtti szövetkezeti művelt területek megtartása jellemezte. A négy településen földet művelő szövetkezet utódszervezete a földrendezés folyamatait végig ellenőrzése alatt tartotta. Első lépésként megalkotották a települések önálló, de vagyon- és gazdálkodási jogkör nélküli szövetkezeteit (Gyermely, Héreg, Tarján), melyek kizárólagos feladatául a földtulajdon rendezésének levelezését és a magántulajdonba került földre bérletek kötését jelölték meg, ezen belül is

elsődleges célnak a törzsterület – Gyermely és Szomor – integritásának megtartását tekintették. A Jogutód részvénytársaság régi területéből alig vesztett pár száz hektárt, melynek alapját a tagi részarány, valamint a kárpótláson licitált területek osztatlan közös tulajdonban tartása biztosította.

A területnövelés második szakaszában a vállalatfelvásárlás (akvizíció) állt középpontban, ami a kilencvenes évek közepétől nyert egyre nagyobb teret és lett gyakorlat a tőkeerős vállalkozások terjeszkedésében a Közép-Dunántúl régióban. Utódszervezetek teljes, illetve részleges felvásárlásával, valamint a Pilishegyi Állami Gazdaság részleges privatizációjával létrehozott társas vállalkozás beolvadásával a nagyüzem területét több ezer hektárral növelte, és belépett az állami földek bérleti piacára is. A szervezet élt a közép- és nagyüzemek területnövelésének ismert formájával, az „alternatív” vagy „közvetett” tulajdon bérletével is (Kapronczai 2006), amikor a tulajdonosok vagy a gazdasághoz szorosan kötődő alkalmazottak földvásárlását finanszírozza, és a megvásárolt területre azonnal hosszú távú bérleti szerződést köt.

A tőke, a kapcsolatok különböző szintű rendszere, a tagság bizalma, a helyi társadalomba ágyazott felsőszintű vezetés elfogadottsága, a szervezeti keretek között felhalmozott tudás biztosította a vállalkozás birtokgyarapítási törekvéseinek sikerét. Az évezred első évtizedéhez közeledve a szántó elérte a 9500 hektárt, területét nemcsak a Zsámbéki-medence felé növelte, hanem átlépte a Dorogi kistérség határát is (Bajna, Epöl, Annavölgy), és földjei Fejér megyében Bicskéig nyúltak ki. Területi expanziója során nem került komolyabb konfliktusba gazdálkodókkal, azonban a földbérletek megújítása elkerülhetetlenül vezetett az erősödő középüzemekkel a megméréstéshez.

A középüzemek birtoknövelési stratégiája

A kilencvenes évek közepén kialakuló egyéni gazdaságok területnövelését csak részben befolyásolta a rokoni-baráti-ismerősi kör földtulajdonlása. Sokkal inkább meghatározta a lakosság kötődésének mértéke a nagyüzemhez, a település lakosságának kezében koncentrálódó földtulajdon nagysága és nem utolsósorban a helyi társadalom értékítélete, bizalma. A legnagyobb bérletekkel azok az egyéni gazdaságok indulhattak, melyek vezetői olyan településen élnek, ahol a lakosság gyenge szálakkal kötődött a mezőgazdasághoz, és ha dolgoztak is a szövetkezetben, nem az alaptevékenységben, hanem a melléküzemágakban. Olyan településen, ahol a helyi társadalom mélyrétegeiben az etnikai identitás erős szövedéke nemcsak továbbélt, hanem felerősödött,³ és kifele sokszor láthatatlan kordont von a település köré. Így alakult ki a sváb nemzetiségű Tarjánban (Schwarz 2008), valamint a szomszédos Héregben a kilencvenes évek második felében a családi gazdaságok rendkívül vékony csoportja, melynek tagjai földvásárlással és bérlettel területüket tíz év leforgása alatt közel 300 hektárra növelték. *A folyamatos földvásárlás ellenére a birtokok alapját a kilencvenes években a nagyüzem szerződéskötése elől megszerzett kárpótlási földek bérletei biztosították.*

³ A 2011. évi népszámlálás adatai szerint Tarjánban a lakosság 33%-a tartozott a német etnikumhoz, Várgesztesen és Vértessomlón ez az arány 36% és 35% volt.

Az évezred első évtizedében térben is bővült az agrárszereplők köre a gyengülő helyzetű utódszervezetekből kiváló tulajdonosokkal, valamint az agrárium területére belépő új szereplőkkel, akik visszavették bérbe adott 100–200 hektár közötti földjeiket, hogy önálló gazdálkodásba kezdhessenek. Az erősödő középüzemi kör számára a növekedést továbbra sem a földvásárlás biztosította. A válság hatására emelkedtek az árak, és a megyében elindult árkiegyenlítőds eredményeként az átlag egymillió forint hektáronkénti szántó árát, ha meg is tudták volna fizetni, a piacon alig volt mozgás. Egyetlen út a bérelt területek növelése maradt, azonban ennek útját állták az utódszervezetek, köztük a több ezer hektárt művelő nagyüzem. Nem nyújtottak kitörési lehetőséget a Nemzeti Földalapkezelő Szervezet (NFA) meghirdetett pályázatai sem, mert a bérletre felkínált földek általában távol estek területeiktől. Csak nagyon kevesen döntöttek a pályázás mellett, és még kevesebben kerültek be az állami földek bérleti piacára, kitolva gazdaságuk térbeli határát a szomszédos településekre.⁴

A középüzemek másik csoportját a termelősövetkezetek utódszervezetei képviselik, melyek számára nem a rendelkezésre álló szabad bérlet hiánya okoz gondot, hanem bérleteik megtartásának bizonytalansága. Területük folyamatosan csökken, miközben kénytelenek az erős (sokszor nem térségi székhelyű) egyéni gazdaságokkal versenyezni a bérleti piacon, mégis számukra a legnagyobb veszélyt a földek eladása jelentette, mert az új tulajdonosok sokszor nem újították meg a bérleti szerződést.

Bérleti piac és verseny

Az évezred első éveiben a Közép-Magyarország és a Közép-Dunántúl régió gazdasági növelték legnagyobb mértékben földbérleteik arányát (Kapronczai 2006), de a növekedés dinamikája az elmúlt években jelentősen csökkent. A földhasználat általános problémáját, a terjeszkedéshez szükséges „szabad” föld hiányát tükrözi vissza a bérleti díj növekedésének üteme és mértéke. 2004 és 2008 között a szántóföldi bérleti díjak átlag 75 százalékkal emelkedtek országszerte, de kétszeresére a mezőgazdasági termelésben meghatározó helyet elfoglaló alföldi településeken, és a tendencia az évtized első éveire sem változott (Bíró 2010, KSH 2014). Térségünk 2010-ben a legmagasabb átlagos bérleti díjat fizető térségek közé tartozott, legalább 25 ezer forintba került a gazdálkodóknak egy hektár termőföld éves bérleti díja (Polyák 2013).

A gazdálkodás biztonságát nyújtó, hosszú lejáratú – húszéves – bérletek elérését a nagyüzem egyszeri kifizetéssel (5000 forint aranykoronánként) premizálta az éves bérleti díj mellett. Az új rendszer megvalósítása évtizedekre lezárta volna a családi gazdaságok előtt a területi növekedést, így nem meglepő, hogy a legerősebb üzemek meg tudták győzni a tulajdonosok egy részét, hogy ne írják alá a húszéves bérletet. Az összefogás eredményeként több mint 500 hektárt vettek el a részvénytársaságtól. A sikert csak részben magya-

⁴ Csak egyetlen fiatal termelő sikeres pályázatáról tudunk, aki térségen kívül fekvő településen 40 hektár állami földbérlethez jutott. A termelők általában nem látnak esélyt a pályázat megnyerésére, így bele sem kezdenek. Csak három termelővel találkoztunk, akik beadták pályázatukat, de vagy nem nyertek, vagy a pályázati kiírást időközben visszavonták.

rázza a tulajdonosok elzárkózása a két évtizedig tartó bérlettől, nem elegendő magyarázat a magasabb bérleti díj sem. *A középüzemek birtokgyarapításához jelentős részben hozzájárult, hogy gazdasági előnnyé tudták átváltani a humán tőkefajtaikat.* A kifele gyorsan záródó német nemzetiségű helyi társadalomban a földtulajdon elsősorban a német etnikumú családoknál koncentrálódik (kárpótlás szerepe),⁵ a bérletbe adásnál a lokális társadalomba ágyazottság, az etnikai identitás éppoly fontos szerepet játszott, mint a lokális közösségben helykijelölő gazdasági eredmények, a megbízhatóság és a bizalom. De szerepet játszott a települések különböző etnikai összetételű lakosságának hagyományos ellentéte, ami kezdetektől jelen volt a földtulajdon és -bérlet újraelosztásában. Miközben a részvénytársaság minél nagyobb terület megszerzésére, bérlésére törekedett, a falu területére nem engedett be tarjánit, mert *„milyen sértő lenne a gyermekyeknek, ha tarjáni szerezne földet”.* Hasonló törekvés jelentkezett Tarjánban is, ahol *„csak akkor vagy sváb, ha Tarjánban laksz”,* magyarázta egy tarjáni születésű, de Gyermelyen élő sváb asszony, akinek földvásárlási és bérlési szándéka előtt összezártak a tarjániak, és a gyermekyek sikeresen perelték el tőle a határukban kárpótlási jegyért vásárolt földet. *„Senki sem mondja ki nyíltan, de benne van a levegőben az ellentét. A tarjániak felkapaszkodottnak tartják a gyermekyeket, a gyermekyek fősvénynek, kupergatónak a tarjáni svábokat.”*

A közel 4000 tulajdonossal kapcsolatban álló nagyüzemmel szemben a középüzemek helyzetét erősítette a bérlet fizetési módjában megjelenő rugalmasságuk, a tulajdonossal fenntartott személyes kapcsolatuk. Jobban tudtak alkalmazkodni az egyedi elvárásokhoz, míg a nagyüzem egységes rendszerének megbontása az adminisztrációt nehézkessé és drágává tenné.

Az évtized fordulóján a bérleti verseny részleges átrendeződéshez vezetett a térség földhasználatában, birtokviszonyaiban. A nagyüzem továbbra is őrzi hegemoniáját a földhasználatban, míg a versenyből megerősödve kikerült családi munkaerőre szerveződő középüzemek számára a növekedés útja hosszú évekre bezáródott. A felvert ár a gyenge kisüzemek növekedési esélyeit végleg megpecsételte. Már csak maradékelven juthatnak bérlethez, azonban azok a földek, amelyek a nagy- és középüzem számára méretük miatt művelhetetlenek, a kisüzemek számára is általában értéktelennek bizonyulnak. A kisüzemek jutnak hozzá a vadkáros területekhez, földjeik minősége, elhelyezkedése és méretei miatt nem kapcsolódhatnak be a közép- és nagyüzemek földhasználatában általánossá vált művelési cserébe, az *„időszakos tagosításba”* sem. Le kellett mondani más településen bérelt földjeikről is, mert csak magas költségáfordítással tudták művelni.

A magántulajdonú földek bérleti piacán a növekedés lehetetlen az elkövetkezendő években, azonban az állami földbérletek újraelosztásába bekapcsolódhatnak a termelők. A nagyüzem veszteségeit többszörösen ellensúlyozta, hogy több ezer hektár tartós használatú állami bérlethez jutott. Az agrár-középrétegek megteremtését célzó szakpolitika

⁵ A térségben német nemzetiségű településekhez tartozott/tartozik Máriahalom, Tarján, Szomor, Várgesztes, Vértessomló és Zsámbék. A német nemzetiségű lakosság 1946. évi kitelepítése nem minden településen ment végbe (pl. Várgesztes, Vértessomló, Tarján), de tulajdonuk az alföldi, észak-magyarországi falvakból betelepített családokhoz került (a német kitelepítésről lásd Gróf 1999).

újraszabályozta a földek forgalmát, a használatban új birtokmaximumot állított fel.⁶ A gazdálkodóknak nincs reális esélyük bekapcsolódásra az állami földbérletek újraelosztásába, a térségben elérhető szántók a nagyüzemek (Gyermely, Agrosystem) tartós használatában vannak, a térségen kívüli területek a településektől távol esnek.

Marad egymás bérleteinek megszerzése a bérleti díj emelésével, ami elkerülhetetlenül vezet konfliktusokhoz, vagy kénytelenek hozzálátni a tevékenységszerkezet változtatásához, intenzív irányú fejlesztéséhez.

A térség agrárszereplői

A szocialista mezőgazdasági üzemek száma ellenére a térség gazdaságszerkezetét az ipari jelleg határozta meg és határozza meg. A fővárosi munkahelyek, a megyeszékhely ipari parkjába beköltöző multinacionális cégek, Komárom és Fejér megye könnyen elérhető városainak munkaerőpiacai felszívták a szabad munkaerőt. A gazdasági góctelepülések elérhető munkahelyei is befolyásolták a térség agrárszerkezetének kialakulását. Kevesen választották az önállóságot, és még kevesebb termelő tudott talpon maradni. A következőkben azt mutatjuk be, hogy a kevés szereplős, a kistermelői üzemek szinte teljes hiányával jellemezhető, nagy- és középüzem dominálta agrárszerkezetben az üzemi kör milyen eszközökkel stabilizálta helyzetét, mi magyarázza a különböző utat befutó üzemek közötti különbségeket.

Utódszervezetek

A nagyüzem

Az átalakulásból megerősödve kikerült utódszervezetek közül a gyermelyi termelőszövetkezet jogutóda nemcsak a térség egyetlen nagyüzemévé nőtte ki magát, hanem az ország egyik legjelentősebb élelmiszeripari vállalkozásává is. A termelőszövetkezet tevékenységszerkezetének egyedi jellegét nem a melléküzemágak működtetése, a veszteségesek leépítése biztosította, hanem a szárzészta-gyártás vertikumának nyolcvanas évek végére befejezett teljes kiépítése.

A várható átalakulás bizonytalansága miatt választotta a vezetés a vagyon szövetkezeti részvénytársaságba vitelét, 1990-ben létrehozta a Gyermely Rt.-t.⁷ Alapítke-emeléssel és a vagyon társaságba vitelével az új vállalkozás vagyona közel azonos arányban oszlott meg az egymilliárd forint névértékű részvények és hasonló nagyságrendet képviselő eszközök

⁶ 2013. évi CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról 16. § (a földtulajdon, illetve a birtokban tartható összes föld megengedett mértéke)

⁷ 1990-ben a szervezet volt a harmadik részvénytársaság az országban, melyet a szövetkezeti vagyonra alapítottak. Az átalakulást éles támadások érték, a vezetésnek az átalakulás részleteit kellett mutatni a földművelésügyi tárca számára. Az 1992-ben, a részvénytársaság elnök-igazgatója által ellenjegyzett „Gyermelyi Szövetkezeti Részvénytársaság bemutatása” című anyag részletesen dokumentálta az átalakulás folyamatát.

között. Az átalakulással a szövetkezeti üzletrészeket részvényekben kapták meg a szövetkezeti tagok.

A vagyon koncentrációja, a jogszabályi változásokhoz igazodás, a vállalatfelvásárlások, a tevékenységekhez rendelt átlátható szervezeti struktúra kialakítása vezetett a vállalatcsoport kiépüléséhez. A csoport legnagyobb vállalata a tésztagyártással és malmázzattal foglalkozó Gyermelyi Zrt., a főtulajdonos Gyermely Holdinggal⁸ közösen tulajdonolja az alaptevékenységet végző, növénytermesztéssel és tojástermeléssel foglalkozó vállalkozásokat, de egyedüli tulajdonosa a termékeinek logisztikai hátteret biztosító kft.-nek és a pékségnek. A vállalatcsoportban a stratégiai döntéseket a holding igazgatótanácsa hozza, az operatív döntések a vállalkozások ügyvezetői kezében vannak, azonban a leányvállalatoknál a kontrollt a Gyermelyi Zrt. nem engedi ki a kezéből.

A magyarországi száraztésztaipar 35 százalékos részesedésével piacvezető vállalat évi 75 millió tojás értékesítésével az ország legnagyobb tojástermelője, de a vállalkozás számára a legnagyobb eredményt a két malom közel 150 ezer tonna gabonaörlése, a „felesleges” mennyiségű liszt értékesítése biztosítja.

Ebbe a szerkezetbe tagozódik be a 80 főt foglalkoztató négy vállalkozás, a vertikum alapját biztosító, több mint 7000 hektárt művelő növénytermelés és az évente 550 ezres tojótyúkállományt fenntartó állattenyésztés. Az önálló, egymás között is piaci alapon kommunikáló vállalkozások irányítása, ellenőrzése a főágazati szerkezet jegyeit mutatja, valamennyi vezetése egyetlen személy kezében összpontosul.

Míg a kilencvenes években indult akvizítori tevékenységét a kiépített termékpálya zavartalan működése és lassú fejlesztése (tojóállomány növelése, takarmánygyár felépítése, a malmi kapacitás folyamatos növelése) indokolta, az EU-csatlakozás közeledésével és az egységes uniós piacra lépéssel, a külföldi vállalatokkal szembeni versenyképesség megtartása, illetve növelése vált elsődleges céllá. Piaci pozíciójának megtartásához a tésztaüzem fejlesztése mellett új malom építésével az őrlési kapacitást kétszeresére növelték, és bevezették a lágú búza mellett a durumbúza őrlését is, az EU állatjóléti intézkedésének kötelező végrehajtását összekapcsolták a baromfitelepek férőhelybővítésével, az ólakban megvalósított technológiaváltással. A részvénytársaság eredményének átlag 75–80 százalékát fordítja a kapacitás növelését, az élömunka kiváltását, a hatékonyságot szolgáló technológiai fejlesztésekre. A durumbúzaliszt tésztaüzemben megjelenésével befejeződött egy új vertikum kiépítése is.

A fejlesztések nem hagyták érintetlenül a növénytermesztést. A növénytermesztés nem tudta biztosítani a szükséges mennyiségű malmi búzát, elkerülhetetlenné vált a szoros partneri kapcsolatok mellett a zárt integrációs rendszer létrehozása, és ezzel párhuzamosan saját növénytermelési szerkezetének változtatása. A kezdeti 150 fős beszállítói kör napjainkra 200 főre emelkedett. Zárt integrációs rendszerében a szerződéses partneri

⁸ A holdingot 1995-ben hozták létre, mely részben a Gyermelyi Zrt. részvényeit vásárolta fel, valamint folyamatosan bocsát ki részvényeket. Az alapító tulajdonosok részvényei elővásárlási joggal felruháztak, csak a vállalatcsoport alkalmazottai vagy közvetlen rokonai rendelkeznek részvényvel. A részvények több mint fele 6 család kezében koncentrálódik. Egy 50 ezer forintos Gyermelyi részvény árfolyama 2013-ban 2,5 millió forint volt.

kör Komárom-Esztergom, Fejér és Győr-Sopron megyében koncentrálódik, és több mint húszezer hektár búzatermését biztosítja a malmok számára. A jó minőségű alapanyag egyetlen elérése érdekében beszállítói számára a szervezet maga állítja elő a vetőmagot, melyhez kiépítette a szükséges infrastruktúrát (vetőmagüzem).

Vegetáló-hanyatló szervezetek

Az utódszervezetek vegetáló-hanyatló középüzemei átalakulás utáni helyzetüket stabilizálták, azonban idővel kénytelenek voltak felszámolni a gazdaságtalanná vált tevékenységüket (tehenészet, juhászat, lakatosműhely, autószerviz). A vagyonszűkítést nemcsak ingatag pénzügyi helyzetük generálta, hanem a menedzsment munkájával elégedetlen tulajdonosok kiválásával jelentős vagyonkivétel is (Környei Agráripari Zrt.). Nem kedvez számukra a bérletekért folytatott verseny, képtelenek megállítani a művelt szántó területének csökkenését. A kiélezett árversenyben biztos bérletet csak tagjaik, valamint dolgozóik földtulajdona jelent, a szervezethez nem kötődő tulajdonosok emelkedő bérleti díjait már nem mindig tudják megfizetni. *Egykor 1000 hektárnál nagyobb területet műveltek, napjainkban már 700–900 hektáron gazdálkodnak, a szántó területének csökkenését nem tudják megakadályozni.*

Az elavult gépparkkal, hiányos infrastruktúrával rendelkező szervezetek számára alig adatott mozgástér. A munkaerő létszámának csökkentését valamennyien végrehajtották, vannak üzemek, ahol a létszám további szűkítése már a termelés biztonságát veszélyeztetné. Van menedzsment, amely nem vállalja a „racionalizálást”, a vezető tisztességtelennek tartja a leépítést a nehéz években is kitartó dolgozó tagokkal szemben, miközben tudja, hogy ezt kívánná a gazdasági érdek.

A túlélésre berendezkedett szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó zsámbéki szövetkezet betakarítás után, gép mellől értékesíti a termést, fejlesztésre nem is gondolhatnak, egy-egy gép cseréjét is csak akkor vállalták, ha már nem halogathatták tovább. A fejlesztés az erősebb utódszervezetek számára nem a hatékonyság növelését szolgálta, hanem külső kényszer volt, melynek végrehajtásától az üzemek gazdasági léte függött. Az árutojás-termelésre szakosodott szervezetek (környei, vértesszőlősi részvénytársaságok) az EU állatjóléti intézkedéseinek kötelező végrehajtásával eladósodtak, miközben az árutojás piaci árának esésével jövedelmük csökkent, piaci csatornáik szűkültek. Adósságukat maguk előtt görgetik, a még jelzáloggal nem terhelt ingatlanjaikat eladták, hogy a gazdaságot felszínen tarthassák, azonban a szervezetek feje felett Damoklész kardjaként lóg a csőd és a felszámolás veszélye.⁹

Növekedő vállalkozások

A növekedő és a vegetáló-hanyatló üzemek között kialakult különbség gyökereit nem az eltérő tevékenységszerkezetben találjuk meg, hanem a *tulajdonos-menedzsment stratégiai döntéseiben és azok következetes megvalósításában*, a fejlesztéssel járó kockázat vállalásában, a vagyon és az árbevétel folyamatos növelésében. A prosperáló utódszervezet vezetői közel két évtized alatt milliárd körüli vagyonnal, illetve árbevétellel rendelkező üzemet

⁹ A vértesszőlősi részvénytársaság felszámolása elindult.

építettek fel. A gazdaság jogilag ugyan társas vállalkozás, de működésében meghatározó a tulajdonos családtagok szerepe, ami erősíti a szervezeten belüli kohéziót és a szervezettel szembeni lojalitást.

A töki szövetkezet utódszervezete, kihasználva az Etyek–Budai borvidék nyújtotta lehetőségeket, eladta a növénytermelési ágazatot, hogy elegendő induló forrása legyen a szőlészet-borászat fejlesztéséhez, a vertikum felépítéséhez. Az üzem jelenleg 160 hektáron természet szőlőt, melyből 80 hektárt a szervezet tulajdonában lévő területen telepítettek.¹⁰ Önerőből és nemzeti, valamint EU támogatási forrásból finanszírozott telepítéssel nemcsak a területet növelik, fajta- és szerkezetváltást hajtanak végre, de gyengítik függőségüket a már nem művelt parcellákkal szétszabdalt, a fővárosi suburb településen bérelt területektől.

Az ültetvénytelepítés mellett hozzáláttak a borászat fejlesztéséhez is, növelték a pince- és a palackozókapacitásukat, új technológiát telepítettek, látványpincével egybekötött üzletet alakítottak ki. Változtattak az értékesítési gyakorlaton is. Megszüntették a ledig eladást, elérték, hogy egyetlen bornagykereskedő cégnek se legyen mozgásterüket korlátozó kizárólagos forgalmazói joga. Közvetlen eladóként jelentek meg az áruházláncok piacán. A többcsatornássá vált értékesítés (nagykereskedelem, áruházláncok, mintabolt) sikeréhez hozzájárult a minőség javítása, új márka létrehozása is.

Családi gazdaságok

Feldolgozó-szolgáltató vállalkozások

Az azonos tulajdonosi körre épülő „vállalkozáscsoport” tartozik egy új típusú szövetkezet, egy beszerzési és értékesítési szövetkezet, valamint két családi gazdaság. Ezek a szervezeti keretek biztosították a szereplők számára a források eléréséhez szükséges rugalmasságot, melynek eredendő célja nem a mezőgazdasági termelés fejlesztése volt, hanem a szántóföldi növénytermesztés szolgáltatásainak kiépítése.

A kilencvenes évek közepén, egy épület megvásárlására alapították a családtagok tulajdonában lévő szövetkezetet (V+V COOP Szolgáltató, Termelő és Kereskedelmi Szövetkezet). Az új típusú szövetkezet nem kapcsolódott a termelőszövetkezeti vagyonhoz, a család ipari vállalkozásából származó nyeresége és a fejlesztési pályázatok biztosították a növénytermesztő gazdaságoknak szolgáltató vertikum fokozatos kiépítését egy évek óta nem használt állattartó telep ingatlanjainak megvásárlásával, átalakításával és a technológia telepítésével.

Élve az állami támogatás lehetőségével, a hiányzó kapacitások létrehozásának finanszírozására alapítottak egy beszerző és értékesítő szövetkezetet (BÉSZ), melyben a szövetkezet, az üzletrészeket tulajdonló családtagok mellett tagok lettek a szolgáltatást igénybe vevő legnagyobb családi gazdaságok is. A folyamatos fejlesztés eredménye, hogy a vállalkozás az ezredforduló éveire a környék gazdálkodói számára a teljes vertikum szolgáltatásait biztosította a BÉSZ-en keresztül. A szolgáltatás magában foglalta a betárolást, tisztítást, szárítást, manipulálást, kezdetben az input anyagok beszerzését, valamint igény

¹⁰ 1994-ig a szervezetek földvásárlását nem tiltotta a törvény.

szerint az értékesítést is. Idővel a vertikum szolgáltatásait igénybe vevő gazdálkodói kör zsugorodott, a kistermelők tönkrementek, az erősebbek közül többen is kiépítették saját infrastruktúrájukat.

A csökkenő bevétel, a rendelkezésre álló tárolókapacitás, az energiapiacra a növényi olaj iránti kereslet növekedése miatt döntöttek a növényi olajüzem építése mellett. 2011-ben került átadásra az EU pályázati forrásból és hitelből finanszírozott 12 ezer tonna évi kapacitású növényi olajüzem, mely 5–7 ezer hektár repce termésének feldolgozására alkalmas. Az olajüzem repceszükségletének csak töredékét termelik meg, a folyamatos szállítást egy csődbe jutott üzem beszállítói körének átvételével érték el. A beszállítói kör bővül, de az üzem ahhoz gyenge, hogy integrálja a termelőket vagy a szükséges alapanyag teljes mennyiségével töltsse fel a tárolókat.

Ebben a szerkezetben csak másodlagos, igaz, növekvő szerepű a növénytermesztés. 270 hektár szántót művelnek, melynek területe a gyerekek családi gazdaságai és a szövetkezet között oszlik meg. A termelést az olajüzemhez igazították, csak búzát és repcét termesztenek. Repcetermelésükkel csak a szükséges mennyiség töredékét fedezik, a búzát bartellben repcére cserélik, ezzel is csökkentve a megvásárolandó alapanyagok mennyiségét.

Fejlesztő-növekedő családi gazdaságok

Az 500–600 hektárt művelő, szántóföldi növénytermelésre berendezkedett gazdaságokat és a 18–40 hektár gyümölcsültetvényt művelő kertészvállalkozásokat a kilencvenes években alapították. Az üzemek nem rendelkeztek a szövetkezetből kihozott gépekkel, eszközökkel és ingatlanokkal, csak döntőrészt bérelt szántóval, vagy kárpótláson vásárolt és/vagy alkalmazotti részarányban kapott gyümölcsültetvényekkel; az induláshoz szükséges minimális feltételek pénzügyi háttérét a család megtakarított pénze biztosította.

A szántóföldi növénytermesztők csak áttételesen kötődtek a mezőgazdasági termeléshez, ha szövetkezetben dolgoztak is, az ipari melléküzemágban. Nem vettek részt a szocialista kistermelés kisüzem-nagyüzem integrációjában, mezőgazdasági szakképzettségük kimerül az aranykalászos tanfolyam elvégzésében, és tanulmányaikat „csak” középfokú végzettséggel (gépjárműtechnikus, gépszerelő) fejezték be. A kertészek önállósodásuk előtt pályakezdők voltak, vagy csak néhány évet töltöttek alsó szintű vezetőként az állami gazdaság kertészetében. Mezőgazdasághoz kötődésük a szülők kistermelő gazdaságaiban alakult ki, és – ellentétben a növénytermesztőkkel – felső- és középfokú agrárképzettséget szereztek (kertészmérnök, növényvédő, környezetgazdálkodó technikus) (Kasza–Lakatos 2006, Kaposi–Lakatos 2005).

A gazdaságokban a hagyományos paraszti magatartásformák helyett a vállalkozói termelői mentalitás jelent meg: a rendelkezésre álló erőforrások minél hatékonyabb kihasználása, a mozgástér bővítése, a lehetőségek felkutatása és a hatékonyság növelése, a változó piaci feltételekhez alkalmazkodás, ésszerű keretek között kockázat vállalása. A vállalkozói attitűdök kialakulásához, erősítéséhez az idősebb korosztálynál hozzájárult az egykori munkahely vezérkarának mintát adó vállalkozói szemlélete is.

Kezdeti gyengeségük ellensúlyozására szerteágazó kapcsolatrendszert építettek ki, éltek az input beszerzésnél az integrátori szerződéssel, hitelfelvétellel, a beszerző és érté-

kesítő szövetkezeti tagsággal, termeltetési rendszerbe lépéssel és egymás kölcsönös segítségével. Ellentétben a növénytermesztőkkel a kertészvállalkozóknál a szülői család játszott fontos szerepet, kapcsolati hálózatukat szűk keresztmetszet jellemzi, amit magyaráz a térségen belül is alacsony létszámuk, a termelői együttműködés intézményi hiánya és nem utolsósorban önálló értékesítési gyakorlatuk.

Az eltérő háttérű termelőket összeköti fejlesztési gyakorlatuk, melynek végső célja a vertikum kiépítése, az infrastrukturális háttér biztosítása. A fejlesztésben kiemelt szerephez jutnak a nyertes pályázatok, támogatások forrásai, melyek a géppark megteremtését és a gépek szükséges cseréjét, önállóságot jelentő vertikum kiépítését vagy az Agrár-környezetgazdálkodási (AKG) támogatásból a bérleti díj finanszírozását biztosítják. A fejlesztési gyakorlat a birtokgyarapítási stratégiának részeként jelenik meg a vegyes szerkezetű gazdaság kialakítására törekvés, mely mögött nem titkoltan a földtörvény változása („*azt akarom, hogy az állam után én következek*”), az állattartó gazdaságok számára biztosított előnyök motiválják a gazdaságokat. Ennek érdekében vágnak bele a fejlesztésekbe, vásárolnak állatot, és pályázati forrásból teremtik meg a szükséges feltételeket.

A kertészek sikeresen pályáztak az AKG-programokra, az intenzív ültetvények bővítésére, gépesítésre vagy a fiatal agrárvállalkozók támogatására. A fejlesztések végső célja a termékpályához szükséges infrastruktúra kiépítése, minden szakaszának kézben tartása és irányítása a termeléstől a feldolgozáson keresztül az értékesítésig. A gyümölcsstermesztők az ipari gyümölcsöt feldolgozó nagy léüzemek (SIÓ, RAUCH) által évek óta alacsonyan tartott értékesítési árát kívánják kiváltani az ültetvények szerkezetének változtatásával, gyümölcsfeldolgozó kisüzem (gyümölcslé, aszalvány, lekvár) létesítésével és terményeiket (is) értékesítő üzlet létrehozásával.

Szinten tartó családi gazdaságok

A „fejlesztő-növekedő” típustól eltérnek az évezredben új szereplőként megjelent fiatal termelők üzei (Perbál, Környe, Tarján), melyek kialakításához és kezdeti működéséhez a szülők felhalmozott, különböző forrásokból származó tőkéjére építve láttak hozzá. A kereskedelembe, a szolgáltatásban dolgoztak, a folyamatosan vásárolt vagy szülők tulajdonában lévő földön kezdték el a gazdálkodást. A 80–300 hektár között szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó üzemek vezetői nem kívánják gazdaságuk területét növelni, hangoztatva „a gazdaság átláthatóságát”. Döntésükben kétségkívül szerepet játszanak a föld- és a bérletpiaci folyamatok, a meredeken emelkedő árak, melyet nem tudnak vagy nem akarnak megfizetni.

Szemben a „fejlesztő-növekvő” csoporttal, a gazdaság növekedését csak saját forrásból finanszírozzák, nem kötődnek egyetlen gazdasági intézményhez sem, mert azt az önállóság elvesztésének tekintik. Nem élnek a hitel lehetőségével, használt gépeik vásárlását önerőből oldották meg, az input anyagokért azonnal fizetnek, ha szükséges, eszköz- vagy géphiányukat szolgáltatás vásárlásával ellensúlyozzák. A kötelezettségvállalás, a nyomasztó adminisztrációs teher, a magasnak tartott pályázati díj nem teszi vonzóvá számukra a fejlesztési forrásokra pályázást.

Gazdasági magatartásuk kialakulásához hozzájárult, hogy több, kisebb területű gazdaság indulása az állattenyésztéssel (bikázás, kecsketenyésztés) és feldolgozással (kecskesajt)

kapcsolódott össze. A gazdaságok beszorultak a településre, és nem tudták teljesíteni az önkormányzat állattartásra vonatkozó előírását, a külterületi telep kialakítását, így az állattartást kénytelenek voltak felszámolni. Viselkedésüket befolyásolja a munkaszervezet számára rendelkezésre álló humán erőforrás. A család szerkezete – gyerekek kora, a dolgozó vagy kisgyerekeket nevelő és háztartást vezető feleség – nem teszi lehetővé a családtagokra épülő munkaszervezet kialakulását. A feleség vagy a szülők alkalmanként segítenek, de a gazdaság terheit a gazdaságvezetők viselik, alkalmazott foglalkoztatása nem jellemző a csoportra.

Vegetáló családi gazdaságok

Csak saját erejükre számíhattak a 70–80 hektáron szántóföldi növénytermeléssel vagy állattenyésztéssel foglalkozó üzemek vezetői, akik egy jobb jövő reményében kiléptek munkahelyükről, vagy állásuk elvesztése miatt döntöttek az önálló gazdálkodás mellett. Döntésüket erősítette a család tulajdonába került kárpótlási föld és a nyolcvanas évek jövedelemkiegészítő gazdaságaiban szerzett termelési (állattartó) tapasztalat. Kellő szakismeret, a szükséges tőke és kapcsolatok hiányában, elöregedett gépparkkal, saját kárukon tanulva, munkaerejük maximális kizsákmányolásával tudták évek alatt gazdaságuk helyzetét megszilárdítani. A családi munkaszervezet gyengült a gyerekek kiválásával, akik munkaerejére már csak alkalmanként számíthatnak. Kiutat a gazdaság átadásában látják, várva a pályázati kiírást. Ezt a döntést hozta az állattartásra (tejelő és húsmarha) berendezkedett családi gazdaság is, élve a gazdaságátadás, valamint a fiatal mezőgazdasági vállalkozók támogatásával. A várt kedvező változás azonban elmaradt. A családi munkaszervezet felbomlott, mert a forráshoz jutás feltétele volt, hogy a szülők nem dolgozhatnak a fiúk gazdaságában, az állatok mellé felfogadott gondozók kevés ideig maradnak munkahelyükön. A külterületen beszorult gazdaságnak nincs lehetősége területének növelésére és a bérelt nitrátérzékeny területen kialakított telep korszerűsítésére. A javulást a szerkezetváltástól várják, tevékenységüket csak a tej és tejtermékek előállítására szorítják vissza, amiket a megyeközpont piacán fekvő boltjukban értékesítenek.

A gazdaságok kapcsolatrendszere

A fővárosi piacok, valamint a Fejér és Komárom-Esztergom megyei nagykereskedelmi, malomipari vállalkozások közelsége stabil piacot biztosít az üzemek számára. A kedvező értékesítési környezet miatt a termelők és az integrátori vagy egyszerűen csak felvásárlási funkciót ellátó nagykereskedelmi szervezetek kapcsolatában meggyengült a lojalitás és a bizalom, „*azt a luxust nem engedhetjük meg magunknak*”. A kapcsolat sok termelő számára csak az árról információt nyújtó személyt takarja. Általában „javító minőségű gabonát” termelnek, felkutatják a legtöbbet ajánló céget, és ha nincs elfogadható árajánlat számukra, inkább a (bér)tárolást választják, várva a kedvezőbb értékesítési lehetőségre.

A gazdasági kapcsolatokban a térség egyetlen nagyüzemének terményfelvásárlása, illetve malmi búza integrációja biztos értékesítési háttérrel nyújtott a sebezhető üzemeknek. A zárt integrációban a termelőnek meg kell felelni a kívánt szakmai színvonalnak, az előírt technológiai fegyelemnek és a minőségi követelményeknek. Az integrációban részvétel

további követelménye, hogy a termelő legalább 50 tonna gabonára kössön szerződést és vállalja az integrátor által megkívánt ütemezett beszállítást. Az írásban rögzített elvárások és a korrekt pénzügyi elszámolás teszi az integrációt kiszámíthatóvá a termelő számára.

A két évtized alatt kiépített stabil beszállítói maghoz tartozó, a kilencvenes években már működő „fejlesztő-növekvő” üzemek és a nagyüzem között kialakult gazdasági kapcsolatra rányomták bélyegüket a földbérletekért folytatott verseny közben kialakult konfliktusok, melyek a gazdasági kapcsolatok megszakadásához, az üzemek partneri körből való kizárásához/kiválásához vezettek. Az elmúlt években az integrációban részt vevő, közel 200 üzemet tömörítő beszállítói körben már csak egy (utód)szervezet (zsámbéki) képviseli a térség termelőit, az integrációból kivált üzemek a szomszédos kistérségekben működő malmoknak (Komárom, Bicske), nagykereskedő vállalkozásoknak értékesítik terményeiket.

A szőlészetre-borászatra szakosodott utódszervezet az őstermelők integrációjával biztosítja, hogy a kistermelők folytassák a szőlőművelést, csökkentve a bérelt területét övező mozaikos, elhagyott, a nem vagy szántóként művelt területet. A 17 termelő közel 60 hektár szőlőt művel, a szervezet által előírt technológiával. A társas vállalkozás határozza meg a metszést, a vegyszerhasználatot, a tőkén hagyható szőlő mennyiségét, biztosít szaknácсадást, ha szükséges, és előfinanszírozza a termelés költségeit is.

Az üzemek közül különösen a „fejlesztő-növekvő” típushoz tartozó gazdaságok helyzetének stabilizálásában játszott fontos szerepet a kapcsolatok rendszere. Ezen belül is ki kell emelni a nagyüzemi munkahelyben gyökerező kapcsolathálót, az önállóságot választó egykori munkatársak együttműködését, melynek hatékonyságát csak erősítette az üzemek térbeli közelsége, az egymás között kialakított kooperáció. A gép- és eszközhiányos induló gazdaságok között voltak olyanok, amelyek kezdetben közösen művelték a földeket, az információ áramoltatása, átadása, egymás kisegítése mellett alapító tagjai voltak a beszerző szövetkezetnek. Az 1999-ben alapított RENKOR Beszerzési, Értékesítési és Szolgáltató Szövetkezetet a 15 tag nem titkoltan az állami támogatás elérésére hívta életre, részben az input anyagok olcsóbb beszerzési árai, részben a szolgáltatások skálájának bővítése, részben a kedvezőbb pályázási lehetőségek végett. A szövetkezet térséghatáron átnyúlva 50–55 környékbeli gazda számára biztosította a kedvezményes input anyag beszerzését és a szolgáltatásokat (tárolás, szárítás), szükség esetén az értékesítést is. A kisgazdaságokat felszámolták, a középüzemek idővel kiépítették és megerősítették saját kapcsolatrendszerüket, a szövetkezet szolgáltatásai közül alkalmanként a szárítást és a betárolást veszik már csak igénybe. A szövetkezet működését minimálisra csökkentették, de mindenre felkészülve nem számolják fel.

Agrárfoglalkoztatás és a munkapiac szereplői

A szocialista nagyüzemek foglalkoztatási kötelezettségének megszűnésével, az üzemszervezeti struktúrák változásával az 1990-ben mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség száma az ezredfordulóra 70 százalékkal csökkent. A térség településein ez a változás még nagyobb volt, meghaladta a 80 százalékot. 2001-ben az aktív keresők 4,4 százaléka (Tatabányával 2,2 százalék) dolgozott mezőgazdasági jellegű munkahelyen, szemben az országos 5,5 százalékkal. Ennek magyarázatát az üzemek alacsony számában és az élő-

munkát kiváltó tőkeigényes fejlesztésekben találjuk meg. A munkaerő kiáramlása a mezőgazdaságból az elmúlt évtizedben sem állt meg, 2001-ben 486 fő talált megélhetést az agráriumban, a 2011. évi népszámlálás már csak 377 fő erdő- és mezőgazdaságban dolgozót regisztrált, az aktív keresők 2,9 százalékát. A csökkenést a szervezeti változásokkal összekötött létszám „racionalizálása”, a technológiai fejlesztést követő leépítés, valamint a nyugdíjazás magyarázza. A térség lakosságának megélhetésében továbbra is jelentéktelen szerepet tölt be az agrárium, a népszámlálás óta eltelt években a mezőgazdasági munkapiacra belépők számát a családi gazdaságokban munkát vállaló új családtagok emelték, azonban ezt „ellensúlyozta” a gyengülő utódszervezetek létszámának apadása.

A kedvezőtlen változások ellenére továbbra is az utódszervezetek a legnagyobb munkaadók. A 450 főt foglalkoztató Gyermelyi vállalatcsoport munkaerőlétszáma az elmúlt másfél évtized alatt jelentősen csökkent. Előnyben részesíti a helyben vagy a jogelőd szövetkezethez tartozó településen élők foglalkoztatását, de munkaerő-szükségletét csak 20–30 kilométeres körben, a térséghatárt átlépve tudja biztosítani. A kisebb szervezetek létszáma 13–30 fő között mozog, és csak egy üzem döntött a fizikai munkások létszámának növeléséről (Tök).

A tulajdonviszonyok változásával kialakult egy erősen tagolt tulajdonosi réteg. Az utódszervezetekben a kilencvenes években elindult tulajdonkoncentráció folyamata napjainkra, ha nem is állt meg, de jelentősen lassult. Az utódszervezetek meghatározó tulajdonosi körének és a családi gazdaságok közös vonása, hogy a tulajdon családok kezében koncentrálódik, a tulajdonosi körbe nem engednek be külső belépőt. Más utat választott a Gyermely vállalatcsoport, ahol megkülönböztetik az átalakuláskor kibocsátott részvényeket (alapítói részvény), melyek tulajdonosainak elővásárlási joguk van, elősegítve a tulajdon koncentrációját és ellenőrizve a részvénytőzsgást. A tulajdonhoz kapcsolódó döntésre jogosító részvényaránytal szervezetenként eltérő számú, de azonos körhöz tartozó család rendelkezik.

Az üzemszervezeti változások nem hagyták érintetlenül a termelőszövetkezetek erősen tagolt munkaszervezetét sem. A kialakult új szervezetekben a stratégiai döntéseket hozó tulajdonosi kör szervezetenként eltérő mértékben fedi le a döntés előkészítését, a szakmai irányítást és ellenőrzést végző menedzseri csoportot. A munkaszervezeti hierarchia fellazulásával a gyengébb utódszervezetekben a menedzseri feladatokat az agrármérnök végzettségű tulajdonos látja el, míg az erősebb üzemekben az eltérő szakismeretet igénylő beosztásokat a meghatározó tulajdonosi körhöz tartozó fiatal, egyetemest vagy főiskolát végzett családtagok töltik be. Hasonló szempontok alapján dönt a foglalkoztatásról a nagyüzem is, azonban a vállalat mérete miatt csak a szűk tulajdonosi körből nem tudja szakember igényét biztosítani.

A feladatok összerosódása még jobban jelentkezik a családi gazdaságokban, ahol az irányítás-döntés mellett a fizikai munka végzése is a gazdaságvezető feladata, melynek háttérben a család korszerkezete áll. Csak az idősebb gazdaságvezetők üzeimeiben indult el a munkavégzés feladatok szerinti differenciálódása, a szülőknél képzetesebb (gazdasági, pénzügyi diplomások, műszaki technikusok) gyerekek és házastársaik munkavégzése. Ebben az üzemi körben nehéz eldönteni, hogy a folyamatos fejlesztés mennyire szolgálja

a vállalkozás fejlődését és mennyire játszik szerepet a gyerekek foglalkoztatása, a megélhetésük biztosítása.

A középzemek – családi gazdaságok és társas vállalkozások – idősebb generációhoz tartozó vezetői számára egyre sürgetőbb és nyomasztóbb teher a gazdaság, a vezetés átadása (Horváth–Palkovics 2006, Székely 2010), azonban eltérő okok miatt halogatják döntésüket. A 600 hektárt művelő családi gazdaság vagyona és földterülete a társas vállalkozás, a családtagok és a regisztrált családi gazdaság között oszlik el, melyek együtt alkotják a működő üzemet. Az üzem vezetője attól tartva, hogy a gyerekek önálló gazdaságokat alakítanak ki, mely az üzem széteséséhez vezet, amíg teheti, nem adja át a gazdaság irányítását és a vagyon feletti rendelkezési jogot. Más miatt halasztja el a végleges döntést a 30 főt foglalkoztató társas vállalkozás vezetője, aki fiatal és szakmailag nagyon képzett munkatársában megtalálta utódját, azonban ijesztőnek tartja gondolkodásában a gazdasági racionalitás kizárólagosságát, az üzem gazdasági gépezetként kezelését, a foglalkoztatottakkal szembeni felelősség hiányát.

A vidékfejlesztés és az agrárszereplők

A térség földrajzi fekvése, a fejlett infrastruktúra, a könnyen elérhető szolgáltatások, az alacsony szintű munkanélküliség és a foglalkozásszerkezet jelzi a térség városias jellegét. A mezőgazdaság megélhetésben betöltött jelentéktelen szerepe ellenére a települések vezetőinek vidékszemléletétől elválaszthatatlan a mezőgazdaság léte. A településeket olyan vidéki térségnek tekintik, ahol az életfeltételeket falusias beépítés, csend és nyugalom jellemzi, a természeti környezet szépsége és a kedvező környezeti feltételek (jó levegő) csak tovább emelik a térség vonzerejét: egyszóval, ahol emberi léptékű életet lehet élni úgy, hogy a közeli nagyvárosok szolgáltatásai könnyen elérhetők, de a településeken nem alakulnak ki a városból kiköltöző jómódú középosztályi gettók. A vidék és a mezőgazdaság összekapcsolása igencsak szűk mezsgyét takar, meghatározó kritérium a művelt, ápolat hátrákép. A mezőgazdaság alatt olyan vállalkozást értenek, mely tevékenysége nem zavarja a településképet, a lakosság komfortérzetét – külterületi központ, állattartásra specializálódott gazdaságok önkormányzati rendelettel kitiltása a belterületről –, a paraszti munkakultúra helyett a hatékony, gépesített gazdálkodást, mely nem taszítja a fiatalokat sem. *A létrejött agrárszerkezet, a mezőgazdasági foglalkoztatás súlytalansága, a mezőgazdasághoz kapcsolódó „elvárások”, elkerülhetetlenül vezettek az „úri falvak” kialakulásához – ahogy az egyik gazdálkodó megfogalmazta –, ahol a ház körüli kistermelésnek sincs létjogosultsága, „állat nincs, legfeljebb kutya, de még a kocsifelhajtó mentén is virág van”.* A lakosság mezőgazdasághoz kapcsolódását, agrárérzettségét nem a termelés, a foglalkoztatás, hanem a bérbe adott föld tulajdonlása jelenti. A vidékkép megegyezik a suburb területekre kiköltöző középosztály vidékképével, azonban hiányzik a vidéki romantika és a mezőgazdasági tevékenység teljes negligálása (Csurgó 2013).

A kevés számú agrárszereplő érdekérvényesítésében, helyi politikai szerepvállalásában napjainkra erős térbeli és csoportbeli differenciálódás ment végbe. A kilencvenes években a szerkezeti átalakulással, a pozíció megszerzéséért folytatott versenyben az üzemek

vezetői vagy családtagjaik még fontosnak tartották a képviselőtestületben, a földkiosztó bizottságban vagy az egyház önkormányzati testületében a jelenlétet, azonban ebből a szerepvállalásból napjainkra szinte semmi sem maradt – a szerkezet stabilizálódott, a pozíciókat elosztották. A gazdálkodók visszaszorulása nem mindenütt és nem azonos módon ment végbe. A térség legkedvezőtlenebb helyzetű, a megyeközpont elszegényedő csoportjai vándorlásának célterületét jelentő Héregben a folyamatosan fejlesztő agrárvállalkozó közéleti szerepvállalásból kilépése csak tovább erősítette a tőkeszegény kisgazdálkodók befolyását az önkormányzatban. Tarján és Szomor képviselőtestületében az évtized második felétől a termelők új csoportja jelent meg: a vállalkozások tulajdonosai (vagy családtagjai) gazdasági erejüket, befolyásukat elsősorban nem üzemeknek köszönhetik, hanem élelmiszer-feldolgozó (húsáru), a nemzetközi szállítmányozással foglalkozó vagy a szuburbanizációs kereslet hatására létrehozott és prosperáló kertépítő vállalkozásuknak. Kapcsolathálójuk szerves részét alkotják a középüzemek, kertészvállalkozások közéleti szerepet nem vállaló vezetői is a kilencvenes évektől.

A helyi politikában a gazdálkodói kör szerepvállalását nemcsak csekély száma és összetétele magyarázza, hanem a fejlesztési források elérésének szegmentáltsága is. Az agrárfejlesztések függetlenek a vidékfejlesztési forrásoktól, így a gazdaságuk folyamatos fejlesztési kényszerével szembenező termelők számára nem alternatíva a terület- és vidékfejlesztési források feletti befolyást biztosító képviselői feladatvállalás. A helyi politikai intézmények mellett körvonalazódik a gazdálkodók érdekérvényesítésének másik területe, az agrárkamara helyi csoportjában, valamint a földtörvénynek megfelelő helyi földbizottságban való részvétel. A kamara helyi csoportjainak szervezése elindult, azonban a legtöbb termelő által fenntartással fogadott, földek mozgását felügyelő bizottságok létrehozására még kezdeti lépéseket sem láttunk.

Összegzés

Az ipari fejlődés fősodrába eső térség két évtized alatt formálódó agrárszerkezetét a nagy- és a kilencvenes években alapított középüzemek, kertészvállalkozások határozzák meg. A térség földhasználatát uraló nagyüzem, valamint az utódszervezetek gazdasági visszaszorulásával, gyengülésével, a „semmiből” létrehozott családi gazdaságok megerősödésével kialakult szerkezet gyökeresen különbözik más agrártérségekéétől. A vegetáló, a termésből fokozatosan kiszoruló kisüzemi kör hiánya teszi a különbséget, itt a főfoglalkozású termelők kisüzemei is legalább 70 hektárral rendelkeznek, a még kisebbeket jövedelemkiegészítőként műveltetik, vagy gyümölcsöt, szőlőt termesztenek munka mellett.

A megkülönböztető jegyek közé tartozik a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepének alacsony foka is, mely nem jár együtt munkanélküliséggel, elszegényedéssel, mert az ipari munkahelyek biztosítják a népesség megélhetését. A foglalkoztatás mértékét tovább csökkentik az üzemek kevés munkaerőt igénylő szántóföldi növénytermelésre szakosodása, az élőmunka kiváltását szolgáló fejlesztései, és nem utolsósorban a fiatal középkorúak körében megfigyelhető törekvés, hogy a házastársnak legyen munkahelye, ami kétségkívül a „több lábon állást” szolgálja.

A birtokkoncentráció folyamata az évezred első éveire lezárult, az üzemek a rendelkezésre álló erőforrásaikat mozgósították, hogy területeiket növelhessék. Az évtized fordulóján a bérelt területek részleges átrendeződése azonban csak annyiban változtatott a struktúrán, hogy kialakult a családi gazdaságok erősebb középüzemi csoportja, de a nagyüzem földhasználatának dominanciája továbbra is megmaradt. A magántulajdonú földek bérelti piacán végbement újraelosztásból kimaradt kisüzemek területnövelési törekvései végleg megpecsételődtek, míg a gyengülő utódszervezetek nem tudták megállítani bérleteik évek óta tartó folyamatos csökkenését. A verseny új színtere a megyében jelentős nagyságú állami bérletek újraelosztása, azonban a földek térbeli fekvése jelentősen csökkenti a potenciális térségi versenyzők számát, amit tovább szűkíthet a településtől távol fekvő terület magas művelési költsége. A térség birtokszerkezetében újbóli átrendeződés csak közel két évtized múlva várható, amikor a nagyüzem állami és magánföldekre kötött bérletei lejárnak.

Az agroökonómiai irodalom (Udovecz–Pesti–Keszthelyi 2012) által nyertesek közé sorolt üzemek a rendelkezésre álló különböző erőforrásokat sikeresen használták fel helyzetük megerősítésére és az üzem folyamatos fejlesztésére. A termelői kör erős üzemeire jellemző a vállalkozói mentalitás, de az országos átlagnál fiatalabb korösszetétel és magasabb iskolai végzettség is hozzájárul a fejlesztéshez szükséges különböző források (hitel, pályázatok) használatához, sikeres eléréséhez és a végső fejlesztési célként megfogalmazott teljes vertikum kiépítésének fokozatos megvalósításához. Vannak üzemek, melyek nem tudják, vagy nem akarják követni a fejlesztés-bővítés útját, melyben nem kis szerepet játszik, hogy a fiatal termelők nem vállalják a család megélhetésének kockázatát. A családi gazdaságokhoz hasonlóan az utódszervezetek sem alkotnak homogén csoportot, a tőkeerős nagyüzem és a szőlészet teljes vertikumát kiépítő vállalkozás kivételével stagnálnak, piaci helyzetük gyengül.

A suburbá vált térségben a lakosság gyenge mezőgazdasági kötődésének legmeghatározóbb eleme a földtulajdon. A nagy- és középüzemhez kapcsolódó szereplők helyi társadalomba ágyazottságuk ellenére napjainkra kiléptek a helyi politika intézményrendszeréből, így a (vidék)fejlesztéssel kapcsolatos döntésekre, és a vidékfejlesztési források elosztására sincs befolyásuk.

Irodalom

- Bíró Szabolcs (2010): *A hazai birtokpolitika a közvetlen támogatási rendszer keretei között*. Budapest: Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Csete László (1998): A magyarországi állami gazdaságok privatizálása és átalakulása. In Hamar Anna (szerk.): *Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években*. 1. köt. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, 89–112.
- Csurgó Bernadett (2013): *Vidéken lakni és vidéken élni*. Budapest: Argumentum.
- Gróf Károly (1999): A magyarországi német lakosság a tatai járás területén a 2. világháborút követő években. *LIMES*, 2, 53–72.

- Horváth Gábor – Palkovics Miklós (2006): Tulajdon- és generációváltás a mezőgazdaságban. *Gazdálkodás*, 50 (6), 60–67.
- Kaposi Lajos – Lakatos Miklós (2005): Az egyéni agrárgazdaságok termelése és társadalmi-foglalkozási összetétele. *Területi Statisztika*, 8 [45], (4), 355–371.
- Kapronczai István (2006): Földtulajdon, földhasználat vizsgálatának tanulságai. *Gazdálkodás*, 50 (1), 47–65.
- Kasza Jánosné, Lakatos Miklós (2006): Az agrártársadalom rétegződése. *Területi Statisztika*, 9 [46] (6), 578–593.
- Kovács Csaba – Kovács Katalin – Bihari Zsuzsa (1998): Az agrárgazdasági folyamatok térségi összefüggései a kilencvenes években. In Hamar Anna (szerk.) *Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években*. 1. köt. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, 81–164.
- KSH (2014): Mezőgazdaságtermőföld-árak és bérleti díjak, 2013. *Statisztikai Tükör*, 2014. november 4. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/mgfoldarak/mgfoldarak13.pdf>
- MÉM (1989): *Állami gazdaságok és mezőgazdasági termelészövetkezetek eredményessége szerinti sorrendje 1988-ban*. Budapest: Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium.
- Őrszigethy Erzsébet (2006): *A nép keveredik, a falu kerekedik – Találkozások Környén*. Budapest: Új Mandátum.
- Polyák László (2013): *Termőföldforgalom, termőföldpiac Magyarországon*. Előadás. Miskolc: TiszaCash. <http://www.geo.info.hu/gisopen/2013/eloadasok/ppt/SZ12.pdf>
- Székely Erika (2009): *Nemzedékváltás a mezőgazdaságban*. Budapest: Agrárgazdasági Kutatóintézet.
- Udovecz Gábor – Pesti Csaba – Keszthelyi Szilárd (2012): Nyertes és vesztes gazdaságok Magyarországon. *Gazdálkodás*, 5, 387–397. http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/141820/2/Udoveczetal_2012_05.pdf
- Schwarz Gyöngyi (2008): Egy sajátos helyi stratégia: az etnikus identitás, mint a gazdasági tőkeképzés eszköze Tarjánban. In Dénes Attila et al. (szerk.): *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában*. Budapest: Jelenkutatások Alapítvány, 69–83.
- Váradi Monika Mária (1998): Keskeny az ösvény. In Hamar Anna (szerk.) *Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években*. 2. köt. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, 89–112.

Függelék

F1. táblázat: A térség demográfiai adatai

Megyék	Település	Lakónépesség			Eltartottsági ráta	Öregedési index	Munkanél- küliség (2014. január)
		1990	2001	2011			
Komárom-Esztergom	Gyermely	1 072	1 290	1 440	45,6	79,0	2,0
	Héreg	1 042	1 042	1 007	42,6	96,7	3,0
	Máriaalom	559	703	677	42,2	71,8	3,9
	Sárisáp	2 777	2 918	2 770	46,1	105,2	5,5
	Tarján	2 657	2 812	2 600	46,3	85,1	2,1
	Szomor	886	1 089	1 100	42,4	129,7	5,2
	<i>Gyermelyi mikrotérség</i>	8 993	9 854	9 594	44,4	100,2	3,6
	Környe	4 115	4 336	4 468	40,7	108,9	3,8
	Szárliget	1 776	2 143	2 312	42,6	84,8	4,4
	Tatabánya	74 277	72 470	67 753	44,6	114,5	4,8
	Várgesztes	489	487	549	48,4	121,0	3,1
	Vértessomló	1 265	1 298	1 338	49,0	117,8	2,6
	Vértesszőlős	2 422	2 859	3 124	40,7	96,7	3,7
	<i>Környei mikrotérség</i>	84 344	83 593	79 544	44,3	112,6	4,6
Pest	Perbál	1 922	2 029	2 046	45,0	85,1	4,1
	Tök	1 190	1 370	1 341	45,4	87,1	5,1
	Zsámbék	3 847	4 537	5 174	45,3	66,6	6,7
	<i>Zsámbéki mikrotérség</i>	6 959	7 936	8 561	45,3	73,7	5,0
Térség	100 296	101 383	97 699	44,4	107,2	4,6	

Forrás: KSH Népszámlálás, 2011 és NFSZ.

F2. táblázat: A mezőgazdasági nagyüzemek adatai, 1988

Szervezet neve	Szervezet székhelye	Termőterület (ha)	Átlagos állományi létszám (fő)	Szentőrákos-átlagos értéke	Alaptevékenység termelési értékének aránya az összes termelési értékhez (%)	
					Szervezet	Megyei Országos átlag
Gyermelyi mikrotársaság						
Új Élet Mgtsz	Sárisáp	6515	1674	17,6	11,9	
Petőfi Mgtsz	Gyermely	4298	618	16,8	27,9	
Környei mikrotársaság						
Jószerecsét Mgtsz	Vértesszőlős	499	210	13,4	33,8	
Vörös Csillag Mgtsz	Környe	3685	295	16,8	72,8	
Mezőgazdasági Kombinát	Környe	5533	2172	18,3	26,1	46,3
Zsámbéki mikrotársaság						
Egyetértés Mgtsz	Tök	3698	943	26,1	28,8	
Zsámbéki Medence Mgtsz	Páty	5066	593	31,0	49,4	29,9
						62,9
						59,3

Forrás: MÉM 1989.

F3. táblázat: A térség birtokszerkezete, 2013

Mutatók	5 alatt	5–10	10–20	20–50	50–100	100–300	300–500	500–1000	1000 felett	Összes
	hektár									
Gyermelyi mikroterület										
Terület (ha)	76	78	129	407	581	1376			7291	9936
Üzemek száma	28	11	10	13	7	7			3	79
Terület aránya	0,8	0,8	1,3	4,1	5,8	13,8	0,0	0,0	73,4	100,0
Üzemek aránya	35,4	13,9	12,7	16,5	8,9	8,9	0,0	0,0	3,8	100,0
Környei mikroterület (Tatabánya nélkül)										
Terület (ha)	73	135	221	209	412	272	311	503		2138
Üzemek száma	27	18	17	7	6	2	1	1		79
Terület aránya	3,4	6,3	10,4	9,8	19,3	12,7	14,6	23,5	0,0	100,0
Üzemek aránya	34,2	22,8	21,5	8,9	7,6	2,5	1,3	1,3	0,0	100,0
Zsámbéki mikroterület										
Terület (ha)	50	100	51	107	146			924		1378
Üzemek száma	17	14	4	3	2			1		41
Terület aránya	3,6	7,2	3,7	7,8	10,6	0,0	0,0	67,1	0,0	100,0
Üzemek aránya	41,5	34,1	9,8	7,3	4,9	0,0	0,0	2,4	0,0	100,0
Kistérség										
Terület (ha)	198	313	401	722	1139	1648	311	1427	7291	13452
Üzemek száma	72	43	31	23	15	9	1	2	3	199
Terület aránya	1,5	2,3	3,0	5,4	8,5	12,3	2,3	10,6	54,2	100,0
Üzemek aránya	36,2	21,6	15,6	11,6	7,5	4,5	0,5	1,0	1,5	100,0

Saját számítás a SAPS területalapú támogatások és az MVH adatai alapján.

F4. táblázat: A regisztrált gazdaságok birtoknagyság szerinti megoszlása, 2013

Birtokkategória	Gazdaságok				
	száma, ezer gazd.	megoszlása, %	területe, ezer ha	megoszlása, %	átlagos területe, ha
5 ha alatt	82,12	47,3	196,6	4,1	2,4
5–10 ha	32,34	18,6	232,1	4,8	7,2
10–20 ha	24,72	14,2	350,3	7,3	14,2
20–50 ha	18,64	10,7	581,3	12,1	31,2
50–100 ha	7,58	4,4	532,8	11,1	70,3
100–300 ha	6,43	3,7	1117,1	23,2	173,7
300–500 ha	0,76	0,4	293,3	6,1	385,9
500–1000 ha	0,62	0,4	437,2	9,1	705,2
1000 ha felett	0,54	0,3	1064,4	22,2	1971,1
<i>Összesen</i>	<i>173,75</i>	<i>100</i>	<i>4805,1</i>	<i>100</i>	<i>27,7</i>

Saját számítás a SAPS területalapú támogatások és az MVH adatai alapján.